

Оскуола иннинээ5и саастаах оболорго «Саха фольклорун үөрэтии»

Толордо: Николаева Антонида Вячеславовна

Ийнээ5итэ

Кири тыл.....	3
Норуот ырыалара.....	5
Чабыр5ахтар	6
О5олорго аналлаах о5уохай	9
О5олорго аналлаах алгыстар, тойуктар	14
Ос хобьоннор	19
Таабырыннар.....	20
Остуоруйа нөнгүө о5ону сирдээх буоларга итии.....	22
Бизс ынахтаах бэйбэрикээн эмээхсин.....	24
Обугэлэрбит ооньуулара	29
Туйаныллыбыт литература	34

Кирии тыл

Тереебут тыл – киьи уерэби – билиини тургэнник ылынар, ейе – санаата туругулар, майгыта – сигилитэ ситэр, иьирэх иэйиитэ уьуктар, елбет уйэлээби айар – тутар дьобура тобуллар айылбаттан бэриллибит эйгэтэ буолар. Саха ыччата обо эрдэбиттэн тереебут буоруттан силистэнэн – мутуктанан иитилиннэбинэ, норуотун тылын барба баайын, утуе угэстэрин этигэр – хааныгар инэриннэбинэ, амарах сурэбин, мындыр ейун утумнаатабы саха омук омук быьыытынан чэчирии сайдара саарбаба суох. Обобо норуот кутун – сурун инэрэргэ фольклор айымньыта суду суолталаах.

Сыала : - Норуот уус – уран айымньытыгар интэриэьи уескэтии;
Фольклоржанрдарын обо истэн араара уерэнэрин ситиьии;
фольклор араас керунунтуьанан обо ойуулаан – дьуьуннээн, образтаан толкуйдуур дьобурун эрчийи, фантазиятын сайыннары; норуот айымньытын геройдарын утуехолобурдарын сизэр – майгы еттунэн иитиигэ кедьуустээхтик туьаныы.

Фольклор керуннэрин (остуоруйа, таабырын, ес хобооно, оьуокай, норуот ырыатын) туьунан ейдебулу ылар, сэргии уерэнэр, себулээн истэр, дуоьуйар.

Фольклору керуннэринэн арааран билэр, остуоруйалары, таабырыннары, ес хобооннорун билэр, сатаан кэпсиир, толорор. Айымньы ис хобоонун ойуулаан – дьуьуннээн кердерер, геройдарын утуе еруттэрин холобур оностор, тугэнигэр сеп тубэьиннэрэн санатыгар, кэпсээнигэр туьанар.

Сабабалааьын: Фольклору оскуола иннинээби саастаах оболорго уерэтии тумугэр манньгы ситиьиэххэ сеп:

- обо «мин сахабын» диэн бэйэтин омугунан киэн туттар, фольклор жанрдарын арааран, истэн билэр;
- истэр, толкуйдуур, ейге тутар дьобура, айан таайтарар, кэпсиир, уус – уран тыла, ыллыыр дьобура сайдар;
- фольклор керуннэрин толоруу инники олуктарын ууруу.

- Соруктара:**
1. Фольклорга интэриэьи, ейдебулу уескэтии;
 2. Обо истэр, онорон керер, толкуйдуур, билэр – кере сатыыр дьобурун уьугуннары, сайыннары;
 3. Талааннаах обону булан дьобурун уьугуннары, таьаары;
 4. Обо куруьуокка баба еттунэн сылддьытын ситиьии;
 5. Обону фольклорга угуйарга айымньылаах улэни ытыы, тэрийи;
 6. Тереппуттэр ейебуллэрин ылыы

Остуоруйа – норуот бэйэтин бабатын, эрэлин, олобун – дьабабын туьунан этэр, кэрэхсээн истиллэр дьикти – дьиибэ фантастическай кэпсээн диэн ейдуур. Араас омук остуоруйаларын арааран билэр.

Өс хобооно – олох – дьабах, быьыы – майгы туьунан тумуктэммит ейу –

санааны аьыйах тылынан дьуьуннээн этии ес хобооно дэнэр диэн ейдуур.

Доьордоьуу, майгы – сигили туьунан уонна субэ – ама суолталаах маннык ес хобооннорун билэр, ис хобоонун ейдеен, тоьоостоох кэмигэр тубэьиннэрэн, оьолору, улахан дьону кытта сыьыаныгар, бодоруьуутугар туьанар.

Таабырын – тугу эмэни атын кестуунэн сыьыаннаан таайтарар кыра айымныы ааттанар диэн ейдуур. Холоон, сабаьалаан, туохха сыьыаннааьын быьаарар, таайытын тобулар. Оьо таабырыны таайан булугас ейун, хомоьой тылын эрчийэр, сайыннарар.

Оьуокай – ункуу, ырыа, поэзия холбоспут фольклор сурун керунэ буолар диэн ейдебулу ылар.

Оьуокай арааьын керен, истэн билэр. Оьуокай хаамытын толорорго уерэнэр.

Норуот ырыатын сэргээн истэр, толорорго холонон. Хомус туьунан билиитин ханатар, хомус тыаьын сэргээн истэр, тарда уерэнэр. Сахалыы остуол

ооньууларын, хамсаныылаах ооньуулары быраабылаларын билсэр, ооньуууерэнэр

Норуот ырыалара

1. Дыры дыры дыр

Дуру дурру дур

Оо-гоо , го го го , гоо гоо гоо

Ньайнабар далбардаах

ээ гээ, гэ гэ, гээ гээ гээ

Татыйааным барахсан

4. Сарсыарда саьарба

Аатыраннын утуокэн

Сандаара дьйэрэйдэ

Атын тыл иннигэр

Ырыалар тойуктар

Анньахха тийиэн да

Ытыллан бардылар

Дыры дыры дыр

Эьиэкэй оьуокай

Дуру дурру дурр

Эьиэкэй оьуокай

Ньайнабар далбардаах

Дойду курдук сурабан

Туман буолан тунуйда

Алыы быа сурэсим дыры дыры дыр гынна

2.Сирдиир аппын миинэммин

Сэгэртэйбэр айанныам

Хара аппын миинэммин

Харытыайбар барыабым

Уомэс- аамас дайбаатаан

Уорэ дьуорэ уктэниэм

Тобус суукка тухары

Дьоруоллатан дайдарыам

3.Сассын сассын сардыарда

Сайар халлаан саарыыта

Салгын сиигэ котуутэ

СайаБас тыалым туьуутэ

Чабырбахтар

1.Тыллаах буолар чабырбах

Ииирбэ – таарба эриллэбэс,

Истээн- тастаан бугуллэбэс,

Тобус тогул тобуттабас,

Токур – бокур олуллабас

Тыаллаах буолар чабырбах

Чабырбахсыт тыла сымса

Чабырбахсыт тыла сытыы,

Чабырбахсыт тыла ыраас,

Чабырбахсыт тыына ууьун

Буолуох тустаах, атастаар.

2.Ахсаан чабырбах

Биир миинниллэр биэ,

Икки эмэр ньирэй,

Ус ууттээх утурум

Туор учугэй торуох

Биэс миинэр миэ,

Алта анаарыма атыыр,

Сэтгэ тибэх тинэьэ,

Абыс атам ынах,

Тобус лонкур торбос,

Уон улахан обус.

3 Хобуйуу чабырбах

Ыта урбут,

Атын баайбыт,

Атабын тэбэммит,

Аанын аспыт,

Танаьын ыйаабыт,

Лаайкы онорбут,

Табаабын тарпыт,

Чайын испит,

Куьуогун сиебит,
Кырбаабакка олорбут,
Кымыьын испит,
Кырыымпанан оонньообут,
Кырыбыайкана тарааммыт.

4. Чыычаах туьунан чабыр5ах

Чыыбы- чаабы
Биир тумустаах,
Чыыбы чаабы
Икки харахтаах,
Чыыбы- чаабы
Икки атахтаах,
Чыыбы- чаабы
Икки кынаттаах
Чыыбы- чаабы биир кутуруктаах,
Чыыбы –чаабы аата чыычаах..

5. Чабыр5ах

Сэлээр мэлээр
Сирэй- харах
Этэ сэлээр
Элбэх тыллаах
Ытыа суохха
Ытаан ыгдах
Кулуо суохха
Кулэн ньымах
Сылтах буолан
Сыстына5ас
Суугун- айдаан
Содуомна5ас
Сирэй- марай
Халтай малтай
Куодэл-табаан
Куутэн-айдаан

Кылбар-халбар
Коруу,тиьии
Кулук суодэй
Коккот кьиь
Учугэйиэн сайын кэллэ
Учугэйиэн куммун тыгара
Чыыбы чаабы чабыр5ахтары
Этэн тыынан иьэбин

Оболорго аналлаах оьуокай

1. Оьуокайдыыр оьуокай
2. Борбуйбутун кото5он
Эниэкэйдир эниэкэй
Бойбороллоон хаамыахпыт
А5ыс иилээх са5алаах
Буобуралаах толоонно
Туруу дьа5ыл дойдуга
Булан оонньоон улааппыт
Туллук уорун кэриэтэ
Буур5а до5сун до5оттоор
То5уоруһан уоскээбит
Бука бары муньустан
Толломоннуур убайдар
Буру буттуун болуохтээн
Айгыр силик лабалаах
Куогэличчи уктэнэн
Арыы чалах хатыннаах
Куруотээхтии тумсуьэн
Анаат мунаат алааска
Тонолохтон тутуьан
Аччыгыйдыыр эрдэхтэн
До5уйаахтаан хаамыахпыт
Арыаллаһан уоскээбит
Дор5оонноохтук туойуо5ун

Атас дьуогэ атастаар!
3. Силик – оьуор сэбирдэх
4Арыы- суогэй сайыммыт
Сиргэ тийэ туспутун
Арыллаахтаан кэлэрин
Сэтинньилиир ыйдартан
Ахсынньылыыр ыйдартан
Сэьэргэпит дэьэрбит
Анаан ыллыах буолбуппут
Туора тумул анныгар
Оонньуур куммут уолдыаста
Туруйабыт туойарын
Оьуокайдаан ойуобун
Тохсунньулуур ыйдартан
Эргий уоруу наардаста
Туойуох этиэх буоларбыт.
Эьижкэйдээн этиэбин
5 Ураанхай саха барахсан
6.Туоттуур сахам барахсан
Уран мандар тылларын
Торуттээбит угэьин
Унаарытан дэьэппит
Торут мааны оонньууну
Умсулбаннаах оонньуутун
Тумсубуппут аатыгар
Уруй-айхал этэммит
Туолбэ куолум сабачча
Уйгу – быйан туьугар
Тогуруктэммит ункуутун
Ункуулээхтээн хаалыаьын
Тупсар сайдар аатыгар
Тутуспутунан сылдьаммыт
Тургутуьан этиэбин

7.Дыгын кырдыаьас саьаттан
8.Чэьин эрэ сэгэрдээр
Сальанан кэлбит оьуохайы
Эдэр чэьигэн ыччаттар
Уьатан- кэнэтэн биэриэьин
Эмдэй сэмдэй уктэнэн
Эллэй эьэбит эрдэттэн
Эргийбэхтээн иьиннитий
Этиллибит эьижкэьи
Кэьэ кыылбыт кэпсээтэ
Этэн тыынан биэриэьин
Кэтэх тыаллыын киэркэйдэ

Тойон кыылбыт чонуйда Мумус тыалбыт
тубуста
9.Итии куйаас эргийдэ
Ийэсайын дэьэ буолла
Тоьой сэлэтиирэммит
Торьо туптэ иитэммит
Чороон айах тутаммыт
Тунах сэргэ тулатын
Ььыах ььан эрэбит

10.Ылым эрэ ытыспар
Ыллыыр ылам атаспын
Тутуум эрэ тарбахпар
Туойар утум доьорбун
Тиэрдийим эрэ тиистэрбэр
Тимир тыллаах хомуспун
Котор араас санатын
Куйгуорутэ сатааран
Хомусчааным лынкынаа
Куорэгэьидийн дьырылаа
Татыйыктыыр чыычаахтыы
Тылыбырыы чугдаарый

Олонхо туьунан оьуохай (Николаева

Антонида тыллара)

Оьуокайдыыр оьуокай
Эьижэйдиир эьижэй
Чэйин эрэ сэгэрдэр
Кун айыы оьолоро
Кемулук оьох иннигэр
Кимэн киирэн сэргэсти
Олоххутун булун дуу.
Лекеченеп эьээбит
Харахтарын симмитинэн
Ыллаан - туойан бардабына
Харана балабан сырдыаба
Туегтууругэ истиэнэтэ
Куйаар ситимигэр сутуебэ
Охтон бараммат мастардаах
Уолан хаалбат уулардаах
Куустээх - уохтаах бухатыырдаах
Кунэ киирбэт дойдуга
Хабытта Бэргэн олонхотугар
Кудэннээх кутуруктаах
Кудэн кугас акка дьэ
Мэнэстэн туран айанныах
Олонхо буолан баран дьэ
Омуннардаах буолааччы
Оьонньордоох эмээххин
Тоьус уоннуур саастарыгар
Иэйиэхсит хотун барахсан
Илэ бэйэтинэн киирэн дьэ
Иэйэн - куйэн кеьутэлээн
Оьо кутун хаалларар.
Кэмэ кэрдийэ тийэн кэлэн
Хотун талыыта киирэн
Хара кельуэнэ баранан
Тараьатын иниирэ тардыалаан

Тоьус кыталык кыргыттарынан
Кеме оностон туран дьэ
Алаба балабан дьиэтигэр
Аал уотун аттыгар
Усуйун унуех гыммытыгар
Оттоох оронун урдугэр
Оноьостоох саатын тушпутунан
Куртуйах туутун курдук
Куудара баттахтаах
Уол Оьо барахсан
Олоро туспутэ уьу дьэ.
Тиэмпэбитин тургэтэтэн
Хабыр киирсиилээх бухатыырбыт
Хабытта Бэргэн улаатарын
Кердереьун сэгэрдэр.
Оьуокайдыыр оьуокай
Эьижэйдиир эьижэй
Иккилиирэ атахтаабы
Иннитигэр туьэрбэт
Айыы уолун бухатыыра
Бииргэ тереебут балтытын
Аллараа дойду иччилэрэ
Уоран - талаан барбыттарын
Кудэн кугас атыгар
Олорон баран, кый ыраах
Аллараа дойду диэннэригэр
Ирдэьэ барбыта уьу дьэ.
Буттум, буттум уоскуйдум
Лекеченеп эьээбит
Олонголообут олонхотун
Бар дьонум аабын диэн
Ынырыыга кыттыабын
Угус уйэлэр тухары
Ус саханы уескэтин
Туерт саханы теретун

Ураанхай саханы уубатын
Алгыс бааа сыаланнын!

Оболорго аналлаах алгыстар, тойуктар.

Күн чабаан,
Ый чабаан,
Күндүл-сандыл
Куллэ-салла,
Бурал-сарал
Ойдо-көтө,
Хотойум обото
Хотой буоллун!
Кир-хах сыстыбатын,
Дьан-дьаһах дьалбарыйдын!
Ыарыы-сүтүү быралыйдын,
Ыраас ыра ыксаластын!

2.Аал уотум иччитэ,
Күл тэллэх,
Көмөр сыттык,
Көбүөрүннүк суорбан,
Саалыр чанчык,
Бырдья бытык,
Кыырык төбө,
Кырдыаҕас эһэбит
Хатан Тэмизэрийэ,
Күлүм аллай!
Мичик аллай!
3.Ырыаҕа ылламмыт,
Номоххо кэпсэммит,
Сандал сааны санатар
Сир сиздэрэй симэбэ –
Саха кыыһа,
Аныгы олох

Араас быылааныгар былдыаппатын,
Арчыланнын, харыстаннын!
Арылхай талаана арыллынын!
Ыраах ыырдаах
Ыллыктаах санааланнын,
Үлэбэ дьобурданнын,
Өбүгэ үөрөбүн ылынан
Киэн-холку көбүстээх
Кэрэ-сиздэрэй майгыланнын,
Киэн билиилэннин,
Инники олобу түстэстин!
Удьуору ууһатар
Ытык ыйыытын
Ылынан толордун!
Үйэлэртэн үйэлэргэ
Саха омук
Саргыта салалынын!

4.Өбүгэттэн бэриллибит
Өйдүүр-саныыр тэтимнит
Сүрэхтиин сипсигэн,
Ситимнэнэн-холбоһон,
Дьобуру арийан,
Дьарыккыт, үлэбит
Иэйиитин сылааһа
Ис эйгэни угуттаан
Сүргэни көтөхтүн,
Санааны сырдаттын,
Туругу тупсардын,
Тускуну туһаайдын,
Кэрэни үөскэттин,
Кэскили кэнэттин,
Үйэ-саас тухары
Үтүөнү үксэттин!
Үрдүккэ таһаардын!

Айымныылаах үлэнэн
Арчылаатын, харыстаатын!

5. Үүнүү сайдыы аартыга
Аана киэнник аһыллан
Кэнчээрилиир ыччакка
Үөрэх үрдүк аналын
Үөһэ тутан, өйдөтөн,
Сардрналаах сайдыыта
Самнан биэрбэт саргыланнын,
Кэнэбэски кэмнэргэ
Кэхтэн биэрбэт кэскиллэнин!
Түһэн биэрбэт төлкөлөөх,
Охтон биэрбэт оноһуулаах
Оҕо-уруу сайдан-үөскээн
Төрөөбүт төрүт дойдутун
Үйэлэргэ ааттаттын!

6. Олох араас онкуллары
Омсуота суох туоруурга
Сахалыы санааны сайыннаран,
Ингэн-тонгон тобулан,
Ситэ-хото быһааран,
Олоххутун оностун!
Өбүгэттэн төрүттээх
Билии-көрүү барыта
Үйэ-саас тухары
Көлүөнэттэн көлүөнэбэ
Арылхайдык арыллынын,
Арчылаатын, сирдээтин!

7. Үүнүү сайдыы аартыга
Аана киэнник аһыллан
Кэнчээрилиир ыччакка
Үөрэх үрдүк аналын

Үөһэ тутан, өйдөтөн,
Сардрналаах сайдыыта
Самнан биэрбэт саргыланнын,
Кэнэбэски кэмнэргэ
Кэхтэн биэрбэт кэскиллэнин!
Түһэн биэрбэт төлкөлөөх,
Охтон биэрбэт оноһуулаах
Оҕо-уруу сайдан-үөскээн
Төрөөбүт төрүт дойдутун
Үйэлэргэ ааттаттын!

Ос хобьоннор

Үлэ, үөрэх туһунан өс хобьонноро

Арыы үрдүгэр уу дагдайбат, кырдык
үрдүгэр сымыйа ыттыбат.
Аска аһыйах үчүгэй, үлэбэ үгүс үчүгэй.
Байбал бааллаах, үлэ күүрэннээх.
Былыргы киһи - ынаһынан, аныгы киһи -
үөрэбинэн байар.
Илии хамнаатаһына айах хамныыр.
Киирбит күн күөрэйиэ.
Көлүүрдээх оһус от хаата, үлэ киһитэ ас
хаата.
Көрдөөбүт көһүйэ көмүһү булар.
Күн аайы эбиллибэт билии көбүрүүр.
Күн сире сырдатар, үөрэх - киһини.
Кэрдиэн иннинэ кээмэйдээ, быһыан иннинэ
былааннаа.
Норуот күүһэ - көмүөл күүһэ.
Олоруохтааһар онорор ордук.
Отонноотоххо онгоойук туолар.
Өнө өгөнөн, үтүө үтүөнэн төлөнөр.
Сарсыарда эрдэ турбатаххына күннүн
сүтэриэн, оҕо сааскар үөрэммэтэххинэ
олоххун сүтэриэн.
Сатаа да саһыл саһалан.

Сатабыллаах саһыл саҕалаах.
Сир быйаннаах, киһи сатабыллаах.
Суон тиити быһаҕынан кэрпиккэ дылы.
Сүгэ кыайбатаҕын сүбэ кыайар.
Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх.
Сүрэхтээх киһи сүгүн буолбат.
Сылдыар даа сылаалаах (эбэтэр сылдыар да
сыа буолбат).
Сылдыбыт сыа аһылыктаах, утуйбут уу
аһылыктаах.
Сылдыбыт сыыһы булар.

Торообут дойду туьунан ос хобооннор

Биһикпин ыйаабыт сирим.
Дойду сурахтаах, алаас ааттаах.
Иитиллибит Ийэ дойду иһирэхтээх.
Күн сирэ күндү.
Өтөх төнүргэстээх, дьурт (бүлүүлүү: суурт)
кэриэстээх, оһох (уот) кыымнаах.
Өтөх төнүргэстээх, сурт кэриэстээх.
Тыаллаах даа буоллар хотунум хоннорбут
сирэ, мэччирэнэ даа суох буоллар бэйэм
төрүөбүт сирим.
Улуу дойду оспуостаах, аан дойду
аартыктаах, күөх далай оломноох, хара тыа
ыллыктаах.
Уулаах көрдүгэннэ көтөр түһэр, оттоох
алааска ынах мэччийэр.

Таабырыннар

Күөл ортоугар көмүс кытах уста сылдыар
уьу . (Күн)
Эдьийэ ыалдыттыы кэллэбинэ, балта
саһан хаалар үһү.(Күн уонна ый)

Арҕаа дьаам аттаннаҕына, көмүс чыгычаах
ыллыыр үһү. (Халлаан сырдыыра)
Аҕаһа иһэрин көрдөбүнэ, балта саһан
хаалар баар үһү. (Халаан сырдыыра уонна
харангарара)
Күһүнэ биирдэ көстөн аһар дьааһык баар
үһү.(Түүн)
Сулустар быһыһынан көмүс тыы уста
сылдыар үһү. (Ый)

Киһи хараҕар көстүбэт да, аан дойдуну
барытын тутан турааччы баар үһү.
(Салгын)

Аан дойдуну үүт курдук дьүһүннээн, күлүк
курдук ырбаахылаан утутар баар үһү.

(Туман)

Халлаантан ары-сыа саннылыыбыт үһү.

(Кустук)

Саһар алааска саһара сатаабыт баар үһү.

(Ой дуораана)

Илиита-атаҕа суох да буоллар, олбуор
аанын аһар баар үһү. (Тыал)

Түүн ытаабыт, сарсыарда сатараабыт,
күнүһүн кийииттээбит баар үһү. (Тибии)

Айдаана суох айанныыр, күүгээнэ суох
көтөр баар үһү. (Былыт)

Бастаан чаҕылыс, онтон ньирилис, онтон
күллүгүрүс баар үһү.(Этингээх былыт)

Албын оҕонньор арбаҕаһа аатырбыт.

(Саһыл)

Бөтөс ыт бөтөн хаалбыт үһү. (Бөрө)

Уордаахтык орулуур, чаҕааннаахтык
часкыйар баар үһү. (Эһэ)

Тымныга тонмот, итиигэ хаппат

саппыйаан баар үһү. (Мурун)

Хотонно куукаакылар көтө сылдыаллар үһү.

(Кулгаах)

Ыалдыбат да ынчыктыыр, сүтэрбэт да

күрдүүр баар үһү. (Сибиинньэ)

Күн тура-тура сири салыыр баар үһү.

(Сиппиир)

Алаас ортотугар манан кубалар олороллор

үһү. (Чааскылар)

Уу аһылыктаах, уот олбохтоох баар үһү.

(Чаанньык)

Остуоруйа нөнүө оҕону сизрдээх буоларга иитии.

Биһиги өбүгэлэрбит үөрэхтээһин да суоҕуна оҕолорун сайыннарар киэптэрэ баар этэ: айылҕа дьиктилэрин билиһиннэрэн, сиэри-туому тутуһуннарар, үтүөбү-кэрэбү угуйаллара, уос номоҕо буолбут норуот уус-уран айымньылары оҕолор өйдөрүгэр-санааларыгар тиэрдэр идэлээхтэрэ.

Саха фольклора түн былыргыттан киһи өйө-санаата сайдыытын сайыннарар, сизэр-майгы өттүнэн үтүө киһи буоларга иитэр-үөрэтэр суолталаах.

Остуоруйа – саха фольклорун биир көрүнэ. Остуоруйа дойдутугар оҕо саамай кыратыттан истэр. Хас биирдии оҕо кыра эрдэбиттэн төрөппүттэрэ остуоруйа кэпсииллэр. Остуоруйаны истэн оҕо элбэби билэр. Кини көмөтүнэн оҕо аан маннай эйэбэс сыһыаны, доҕордуу буолууну, куһаҕаны учугэйи араара, билэ үөрэнэр.

Саха остуоруйата үс көрүннэ араасар:

— хамсыыр — харамай туьунан;

— олох – дьабаах туьунан;

— дьиктилээх — алыптаах остуоруйа;

Хамсыыр – харамай туьунан остуоруйа кылгас буолар. Бу остуоруйаларга кыыллар киһи курдук санарар, бэйэлэрэ туспа ейдеех – санаалаах буолаллар. Остуоруйаларга киһи эмиэ баар, ол эрээри кини кылаабынан оруолу толорбот. Бу остуоруйаларга Саха сириг чысхаан тымныыта, кини кырабыабай айылҕата, манна баар кыыллар, кетердер майгылары — сигилилэрин кердерер.

Олох – дьабаах туьунан остуоруйалар. Дьаданы – баай олобун дьабаабын кердереллер. Уксун бу остуоруйаларга дьаданы киһи баай утары барарын, кини сымыйаччы ойууннары, удабаннары, бандыыттары утары охсуьар.

Дьиктилээх-алыптаах остуоруйалар саамай дьон себулээн кэпсиир, истэр остуоруйалара. Бу остуоруйаларга уксун боростуой, дьаданы дьон кылаабынай дьоруой буолаллар. Кинилэр халлаанна кетеллер, балык курдук ууга усталлар, араас планетаба бараллар, кыыл – кетер санатын ейдууллэр. Дьиктилээх – алыптаах остуоруйалар уонна олох – дьабаах остуоруйалара соробор майгыннабаллар.

Хас биирдии иитээчи билигини кэмнэ сизэр-майгы, өй-санаа өттүнэн сайдыылаах, үтүө санаалаах оҕону иитэргэ дьулуһар.

Оҕо түргэнник сайдарыгар, толук уураар остуоруйа. Кыра киһи остуоруйа истэрин олус себүлүүр. Кини остуоруйа нөнүө туларыыр эйгэтин, олобу дьабаабы кытта билсэр. Остуоруйаны истэн оҕо ойуулуур-дьүһүннүүр, тэнниир-холуур, дьоьурун сайыннарар, кини остуоруйа геройдарын аһынар, куһаҕаны үчүгэйи араара үөрэнэр, араас түгэннэртэн быһһаныахха (тахсыахха) сөп эбитин билэ үөрэнэр. Оҕо өйгө тутара, айан көрө үөрэнэрэ, тылын саппааһа

элбиир, ситимнээх саната сайдар. Остуоруйа көмөтүнэн улахан киһи оҕону кытта тэннээбин курдук кэпсэтэр. Киниэхэ кыра эрдэбиттэн остуоруйа кэпсиир, ааҕар буоллахтарына оҕо түргэнник санарар эбит. Ол иһинн даҕаны нуучча улуу педагога К.Д.Ушинский: “Тыл киһи аймах учуутала буолара, буолуо даҕаны. Тылы үөрэтии курдук киһини сайыннарар атын предмет суох”.

Онон, мин санаабар, оҕо саамай түргэнник тулалыыр эйгэни, бэйэтэ хайдах өйдүүрүнэн ылынарыгар остуоруйа улаханлык көмөлөһөр.

Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин

Биир сарсыарда туран Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин алаас сыһыыга ынаҕын сылгылыы барбыт үһү. Алаас сыһыттан биэс салаалаах бэрдьигэс оту түөрэһылбит. Силиһин да, лабаатын да алдьатымына хооньугар уктубут. Дьэтигэр аҕалан, суорҕаныгар суулаабыт, сыттыгар ууран кэбиспит.

Ол кэннэ ынаҕын ыы олорбут. Ыы олордобуна, хобо-чуораан лынкынаабыт, кыптыый тыаһа лынкыргына түспүт. Онуоха эмээхсин үүтүн тоҕо бырахпыт, дьэтигэр сүүрэн киирэн көрбүтэ: ото отунан сытар. Эмиэ тахсан ынаҕын ыы олорбут. Эмиэ хобо-чуораан тыаһаабыт, кыптыый тыаһа кылыр гына түспүт. Эмиэ үүтүн тоҕо бырахпыт, көтөн түспүт.

Көрдөбүнэ—дьэтин ханас өттүгэр хандьытаал таас харахтаах, укулаат таас уостаах, сырдык таас сирэйдээх, икки хара киис атахтаан сыппытын курдук хаастаах, танас бүтэй этэ көстүбэт, эт бүтэй бүлтэһэ көстүбэт, бүлтэс бүтэй силиитэ көстүбэт, уртуут курдук өрө-таннары дьалкылдьыйа олорор, түктэрибэйэлээх үчүгэй кыыс оҕо олорор. Били бэрдьигэс ото маннык буолан хаалбыт.

Бу кэмнэ, Хайҕамсык Хара-хаан уола хара киис санҕыйахтаах Хаардыт Бэргэн хара тыатыгар бултуу барбыт. Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин дьэтин таһыгар чаллах тииккэ сирэй тиин олорор. Бу киһи маны булан ытыалаата. Хара сарсыардаттан ытар, биирдэ да таппат. Күн кириитэ буолла - оноҕос үөлэ сүүтүн устун түһэн хаалла.

- Эмээхсиэн, оноҕоспун ылан кулу! –дии сатаан кэбиспит.

Муннун хаана бурулаабыт, инин хаана ииримтийбит, сүүһүн хаана сүүрүктээбит, ойоҕос өттүттэн уордаах санаата киирбит, кэтэх өттүттэн киһиргэс санаата киирбит, көтөн түспүт.

Көтөн түстэжинэ дуу - били кыыһы көрбүт, көрөн баран унмут, ол кэннэ тиллибит. Тахсан сүүрбүт, атын үрдүгэр олоро түспүт. Сүүрдэн кэлэн дьиэтигэр көтөн түспүт:

- Аҕам! - диэбит. - Ийэм! - диэбит.- Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин маннык үчүгэй кыыстаах! Бу кыыһы ылан кулун!

Маныха аҕата тоҕус аттаах киһини атаарбыт. Бу дьон сүүрдэн тийэн, Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсиннэ көтөн түспүттэр. Били кыыс үчүгэйиттэн бары таралыа унмуттар. Тиллэн таһырдыа тахсыбыттар. Биир эрэ киһи бэрдэ хаалбыт:

- Эмээхсиэн, Бэйбэрикээн! Хайҕамсык Хара-хаан тойон уолугар кыыскын биэриэн үһү!

Онуоха:

- Биэриэм!- диэбит.

Кыыстан ыйыппыттар:

- Барыам! – диэбит.

-Сулутун алаас сыһы туолуобун тухары сылгыны, ынаҕы толору үүрэн аҕалан кулун! – диэбит эмээхсин.

Маны истэн баран чыпчылыыах бэтэрээ өттүнэ, сылгыны, ынаҕы үүрэн аҕалан биэрбиттэр.

Кыыһы сир курдук симээтилэр, тап курдук таньынардылар, тыллаах өстөөх Чоочугур Чуоҕур манан атын аҕаланнар баайбыттар: көмүс ыныырынан ыныырдаабыттар, көмүс үүнүнэн үүннэбиттэр, көмүс суларынан сулардаабыттар, көмүс кычымынан кычимнаабыттар, көмүс кымныынан кымныылаабыттар.

Күтүөт кыыһы сиэтэн таһаарбыт, атыгар мииннэрбит, ильдэ барбыт.

Айаннаан испиттэр. Ол иһэн эр киһи:

- Хара тыаба саһыл ымайата баар, мин онно бардым. Эн бу суол устун бара тур! Суолун икки аһы арахсыба: илин диэкигэр үүс-киис тириитэ ыйаммыт, оттон арбаа диэкигэр – тыстаах баттахтаах, моймордоох атыр эһэ тириитэ ыйаммыт буолуоба. Бу үүс-киис тириитэ ыйаммыт илин диэки суол устун бар! –диэбит.

Ыйан баран, эр киһи саһылын айатын көрө баран хаалбыт.

Бу кыыс баран испит, бу ыйыллыбыт суол арахсытыгар кэлбит. Бу кэлэн умнан кэбиспит, эһэ тириитин ыйаабыт суол диэки бара турбут. Туруору тимир балаҕанна тийэн кэлбит.

Дьэ иһиттэн, суос-соботоһ эриллэбэс атахтаах, түһүн тылыгар соботоһ эриллэбэс илиилээх, сүүһүн хаба ортотугар соботоһ, сүлүүдэ түннүк курдук, килэбир-халабыр харахтаах, сэттэ тимир чапчырба тылын түһүгэр түһэрбит дьүһүн-бодо бэйэлээх тахсан кэлбит. Ол тахсан абааһы кыһа кыһы атыттан суулары тардан түһэрбит, сирэйин тириитин ньылбы тардан ылан, сирэйигэр саба кээһиммит, симэбин-танһын бэйэтигэр симэммит-танһыбыт уонна, атын миинэн баран, бара турбут.

Албастаммыт абааһы кыһа Хайҕамсык Хара-хаан тойон дьэтин таһыгар тийэн кэлбитин эрэ кэннэ, эрэ сиппит. Тэһин тутуохпут диэн тоһус уолан киһи, аһыс кыыс дьахтар тахсан сэргэ төрдүгэр мустубуттар.

Кийиит дьахтар, симэхсин эмээхсин күөгэйэр күөх эриэн оһуһун баайар төрүтүттэн түннэри үөтүгэр илдьэн баайбытыттан, тэһин тутуааччылар харыс хаалбыттар, сүөм түспүттэр, хомойбуттар.

Тырк гына сыынтаабыт сиригэр хоруонка тохтон түһүөбэ диэн, кытыан кыргыттар сап хатан бэлэмнээбиттэр; хаампыт сириттэн киис кыыл сүүрбүтүнэн барыба диэн, уолан уолаттар оноһос оностубуттар эбит. Оттон бу абааһы кыһа кийииттэрэ сыынтаабыт сиригэр күөх аһырыа тохтубут, хаампыт сириттэн–сур кырынаас сүүрбүт. Маны бэркэ бэркиһээбиттэр, сиргэммиттэр, хомойбуттар.

Сэргэ төрдүттэн дьэбэ диэри күөх оту тэлгэтэн кийиити сизтэн килэрбиттэр. Кинини тордоххо кистээбиттэр.

Ол курдук уруу тэрийэн, аһаан-сиэн, оонһоон-көрүлээнбүтэн, ыал буолан олобуттар.

Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин алаас сыһытыгар ынафын сылгылыы киирбит: маанытаафар ордук биэс салаалаах бэрдьигэс от үүммүт. Ону түөрэн ылан дьиэтигэр ажалбыт, сыттыгар суулаабыт. Тахсан ынафын ыы олорбут. Хобо-чуораан тыаһаабыт, кыптыый тыаһа кылыр гына түспүт. Дьиэбэ кэтөн түспүт – маанытаафар ордук үчүгэй кыыс олорор эбит.

- Ийээ, - диэбит, - эрим ильдэ баран иһэн «бултуом» диэн тыаба барбыта. Кини: «Үүс-киис тириитин ыйаабыт суол устун бараар, эһэ тириитин ыйаабыт суол устун бараайабын!» - диэбитэ. Ону мин, умнан кэбиһэн, эһэ тириитэ ыйаммыт суолунан барбытым. Бу баран туруорбах тимир дьиэбэ тийэн кэлбитим. Абааһы кыыһа сирэйим тириитин ньылбы тардан ылан бэйэтин сирэйигэр саба кээһиннэ, симэхпин-танаспын хастаан ылан бэйэтэ симэннэ-тангынна. Бу маннык кубулунан кини мин аппын миинэн, мин барыахтаах суолбунан барда. Бырабыллан хаалбыт унуохтаах тириибиттэн хостоон ылан, тынгалаах сүрэхпин күөр тытытыран ильдэн, алаас сыһыга бырабан кэбиспититтэн бэрдьигэс от буолан үүнэн тахсыбытым. Букатын өлөргө ыйаабым-оноруум суох эбит-ыччат кинини тэнитэр ыйаахтаабым, ыччат сүөһүнү иитэргэ оноруулаабым буолуоҕа. Бу оноруубун-ыйаахпын алдытан, абааһы кыыһа эрбин эр гыммыт! Эрим этэ-хаана быртахтаннаба буолуо, киниэхэ абааһы этэ-хаана иннэбэ буолуо... Мин кинини, эрбин, хайаан булан көрүөмүй?...

Кийиит Чоочугур Чуофур манан ата, иччитэ тиллибитин билэн, Хайбамсык Хара-хаан тойон, сыһытыгар киирбитигэр, киһилии тыллаах-өстөөх буолан үнсэ тоһуйбут.

- Мин иччибин абааһы кыыһа, өлөрөн кэбиһэн баран, сирэйин тириитин ньылбы тардан ылан бэйэтин сирэйин саба кэбиһэн баран, симэбин-танаһын хастаан ылан, бэйэтэ таннан-симэнэн, бу эйиэхэ кийиит буолан киирэн олорор. Бу айыы кыыһа кийииккитин, мин иччибин, дьиэтиттэн баран ажалбат буоллаххытына, мин үү таас олбохтоох Үрүн-Айыы тойонно үнүөм! Дьиэлэри-уоттары дьиэгэнитиэм, сүгүн олордуом суоҕа! Абааһы кыыһын айыылыах туһа суох. Бу абааһы кыыһа кийииккитин ханыл ат атабар баайан кэбиһин. Уолгутун буоллабына ый отут хонугун тухары сүүрүктээх ууга оҕустарын. Бу ууттан хостоон таһааран үрдүк маска ый отут хонугун тухары салгылатын, хотуттан-собуруутан кэлэр көй салгын сүрэбин-быарын тобулу оҕустун, быртах этэ-хаана ыраастаннын. Ыраастанан баран, дыахтарын, ааттаан ылан кэллиин.

Оҕонньор, ат эпитин истэн баран, икки харабын уутун икки аныы илгэн кэбиспит, сүүрдэн тахсан, дьиэтигэр кэтөн түспүт. Маны көрөн баран, кийиит дьүһүнэ кубулуйбут.

-Нохоо, - диэбит оџонньор, - хантан дьахтар ылан кэлбиккиний?

- Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин кыыһын ылан кэлбитим, - диэбит уол.

-Ханнык дьүһүннээх аты аттанан кэлбитиний? Хантан ыйаахтаах-төрүттээх дьахтары ылан кэлбитиний? Дьахтарын төрдүн билэџин дуо?-диэбит оџонньор.

Маныха уол эппит:

Үөһээнни дойдуга, үс халлаан үрдүгэр үү таас олбохтоох Үрүн-Айыы тойон инитэ Дьэллик-Дьэһэгэй тойон кыргытара сэттэ кыыс орто дойдуга сэттэ кыталык буолан киирэн көрүлээбиттэр. Кинилэр, бу алаас сыһыыга түһэн үнкүүлүү сырыттахарына, үөһэ дойдуттан иппит иэйэхсит хатын түспүт. Бу түһэн, бу кыталыктартан бастын кыталыгы туппут: «Киһи буолар кэскилин, саха буолар салалтан, бу орто дойдуга баар. Быртах буордаах дойду диэн сиргэнимэ! Хайџамсык Хара-хаан уолугар, аџыс киис саныйахтаах Хаардьыт Бэргэннэ кэргэн буолар ыйаахтааххын. Мантан киһи буолуон, оџо төрөтүөн, сүөһү иитиэн!» - диэн баран кынатын төбөтүн сарбыйан кэбиспитэ. Онуоха кыыс ытаабытыгар: «Бэрдьигэс от буолан кубулунан үүн! Эйигин, Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин булан ылан, кыыс гынан, Хайџамсык Хара-хаан тойон уолугар биэриэх тустаах», - диэбит. Ол оноруутунан-ыйааџынан баран ылбытым.

Онуоха аџата, кийиитин Чоочугур Чуоџур ата тугу кэпсээбитин этэн биэрбит. Маны истэн баран, уол бэркэ сааппыт, куттаммыт. Сорук-боллур хамначчыт уоллара, тордох иһигэр олорор абааһы кыыһын соһон таһааран ханыл ататаџар баайбыт. Уолу сүүрүктээх ууга оџустарбыттар, салгылыыр үрдүк маска салгылаппыттар. Унуох-тирии буолбутун кэннэ, кини сыккырыр тыынын эрэ аџалбыттар.

Хаардьыт Бэргэн урукку сулуутунааџар ордук элбэџи үүрэн-түрүйэн аџалбыт, Бэйбэрикээн эмээхсин сэргэтигэр кэлэн түспүт.

Кыыс ытыы-ытыы эрин таһыгар тийэн кэлбит:

-Миэхэ тоџо кэллиг?-диэбит.-Хара хааммын таһааттардын, абааһы кыыһыгар атаџастаттын. Хата, эйиэхэ барсыам суох!- диэбит.

-Мин эйигин өллүн диэммин абыс атахтаах хаанаабатабым, бултуу-астыы барбытым. Иэйэхсит хотун эйигин миэхэ ыйбыт оноруулаах буолангын тиллэн олоодоон дии, оон хайаатар да илдьэ бараары кэлэн олодобун, - диэбит уол.

Бэйбэрикээн эмээхсин икки харабын уутун икки аны илгэн кээспит, икки оҕотун икки ардыгар олоро түспүт:

-Сүтэн баран көстүбүккүтүгэр үөрэ-көтө көрсүбэт буолангыт!... Хайабыт даҕаны мин тылбыттан, санаабыттан тахсыман!

Кыыс, «ээх» аҕай диэн тылын дьэ биэрдэҕэ. Ол курдук уол кыыһын дьиэтигэр илдьэ барбыт.

Сэттэ күнүстээх түүнү мэлдьи аһаабыттар, оонньообуттар, көрүлээбиттэр: ырыаһыт манна буолбут, үнкүүһүт манна буолбут, олонхоһут манна буолбут, тустааччы манна буолбут, кылыһыт манна буолбут, ыстангаһыт манна буолбут. Дьиэлээхтэр төрөтөр оҕолоро төлкөлөммүт, иитэр сүөһүлэрэ күрүөлэммит. Күн бүгүнүгэр диэри тобохторо-ыччаттара оролор үһү.

Обугэлэрбит оонньоулара

1.«Хаамыска»

Хаамысканы биир өтгө балтараа сантиметрдаах кубик маһынан эбэтэр бил балык сизин тоноһоһунан онорулар. Бизс хаамыскаттан биирэ кэрдиистээх, «баһылык» хаамыска. Кэрдиистээх хаамыска үөһэ бырабарга аналлаах.

Оонньоуга 4-5 киһи кыттар. Хаамысканы уна ытыска кутан баран үөһэттэн остуолга бырабыллар. Онтон биир «хабылык» хаамысканы ылан үөһэ бырабар уонна остуолга сытар хаамыскалары ытыһыгар биирдиилээн хомуйан баран, ытыһын тоһуйан үөһэ бырахпыт хаамыскатын хаба ылар. Оннук «баһылык» хаамысканы түөртү үөһэ быраһан, остуолга сытар түөрт хаамысканы кытта хаба иһэр.

Иккис сырыыга сорууда ыарыыр, оҕо «баһылык» хаамысканы эмиэ остуолга ыспыт хаамыскаларыттан ылан үөһэ бырабар уонна иккилиини холбуу ылан иһэр.

Үһүс сырыыга бастаан бири, онтон үһү холбуу хаба.

Төрдүс сырыыга биир хаамысканы эмиэ үөһэ бырабар, атын хаамыскатын барытын ытыһыгар хомуйан ылар. Үөһэ бырахпыт хаамыскатын хаба охсор. Бэһис сырыыга хаамысканы барытын илиитин көхсүгэр уурап уонна биир эрэ хаамысканы хаалларан, сэрэнэн остуолга түһэртэлиир.

Онтон илии көхсүгэр хаалбыт хаамысканы үөһэ быраҕан баран, остуолга түспүттэри хомуйан ылар.

Ити курдук хаамыска оонньуурга аҕыска диэри араас көрүнгнээх ирдэбил быраабыла буолан киирэр.

2.«Дугда»

Дугда оонньуу түөрт тэн өрүттээх (5см.) магы ортотунан атын угун курдук уктаах оноһулар. Уга тутум уһуннаах.

Түөрт эркинэ түөрт араас бэлиэлээх: биир харах, икки харах, кириэс уонна килиэккэ. Харах суолтатынан араас ахсааннаах ынаҕы ылаҕын эбэтэр биэрэбин. Дугданы биир оҕо эргитэр уонна ытан кэбиһэр. Хайа өтгүнэн түспүтүн көрөн ылыы , биэри быраабылатын толорор. Биир харахтаах өйтө үөһэ түстэбинэ, биир ынаҕы ылар, оттон икки харахха – икки ынаҕы. Кириэс түстэбинэ тугу да ылбат, ол оннугар уопсайга төһө ынах баарый соччону бэйэтин ынаҕыттан уурар. Оттон килиэккэлээх өтгүнэн түстэбинэ, остуолга (уопсайга) баар ынаҕы барытын ааҕан ылар. Итинник үллэстибит ынахтара бүтүөр диэри оонньуулар. Ким элбэх ынахтаах хотор.

Маны таһынан «Хабылык», «Баайа», «Тыксаан», «Тырыынка» бааллар. Маны таһынан таабырын, көрдөөх ахсаан оҕо өйүн сайыннарар. Эппиэти көрдүүргэ, буларга оҕо араастаан эргитэн толкуйдуур, булугас өйдөөх буолар

3.Ойбонтон уулааһын

Сиртэн биир тутум үрдүктээх иһиккэ ууну толору куталлар. Ыһтааччы оонньуу быраабылатын кэпсиир уонна кыттар дьону биир сиргэ туруорар. Бастакы оонньоочу уна илиитинэн ханас кулгааҕын эминньэбин тутар, ханас илиитинэн ханас атаҕын кэтэбинэн уна атаҕын төбөтүттэн тутар уонна илиилэрин араарбакка туран эрэ төнкөйөн, мас кытыйаттан уулаан ылыахтаах. Оонньуу быраабылата. Өскөтүн төнкөйөн иһэн илиилэрин арааран тайана түстэбинэ, оонньоуттан туоруур. Илиилэрин араарбакка, анар атаҕар олорон, үчүгэйдик төнкөйөн уу истэбинэ, кыайыылааҕынан тахсар.

4.Кириэс тэбии

Икки тэбис- тэн 3 см кэтиттээх, 70 см уһуннаах,0,5 см халыннаах маһы ылан көнө сиргэ кириэстии уураллар. Оонньооччу сис туттан кириэстии ууруллубут мас таһыгар кэлэр. Кини бу кириэс үрдүнэн аҕаар атаҕын үөһэ көтөҕөн баран, биир атаҕынан кылыйан, маһы таарыйбакка кириэстии ыстаналыыр кэмигэр ханнык баҕарар ырыаны дорҕооннохтук ылыахтаах. Оонньуу

быраабылата. Өскөтүн маһы таарыйан кэбистэбинэ, хотторбутунан аабыллар. Биир мүнүүтэ тохтоло суох кириэһи таарыйбакка үнкүүлээтэбинэ, кыайыылаабынан тахсар.

5.Куобах

Куобах - турар сиртэн эбэтэр чугастан сүүрэн кэлэн, икки атабынан тэннэ тирэнэн, тохтообокко эрэ уон биирдэ ойуу. Тирэнэр кэмнэ киһи тобуга бокуйар, икки илиитэ кэннин диэки буолар. Ойор киһи атабын күүскэ, түргэнник көннөрөн, илиитин иннин диэки эрчимнээхтик дайбаан сабалыыр.

Көтүү кэмигэр атабы кумуччу тутулар. Куобахтааһын икки суол көрүннээх: атабынан утары собуус тирэнэн, дэгийэн барыы эбэтэр батары түһүөлээн, атах күүһүнэн тирэнэн силлиргэчи ойуу. Саҥа сабалаччы сүүрүн албаһа диэн, илиитин сатаан хамсапат. Хас ойуу кэнниттэн спортсмен илиитин маятник курдук хамсатан, олус түргэнник кэннин диэки илдьэ охсуохтаах. Сорох олус төнкөччү туттан, умса хоруйа түһэрин эмиэ маннайгыттан ыйан, сатаан тирэнэрин ситиһиэххэ наада.

6.Ыстана

Сүүрэн кэлэн икки атаһа олбу - солбу уон төгүл түһүөлээн баран, уон бириһигэр икки атаһа тэһэ түһүллэр. Сүүрүүтэ кылыы сүүрүүтүн курдук. тирэнэр атах уллунабар малтаччы собуус үктэниллэр. Тирэнэн баран, өттүгү хамсатан, босхо атабы инники күүскэ бырабыллар. Киһи иннин диэки төнкөччү собуус туттан, киэнник атыллаан ойор. Үрдүк кылаастаах спортсмен икки илиитин тэннэ дайбанар, оттон саҥа сабалаан эрэр оҕо олбу-солбу дайбаныан сөп. Үгүс киһи наһаа үөһэ эбэтэр сүүрэн эрэр курдук намыһахтык ойор, сототун олус инники бырабар, атабынан тэнэ суохтук аннынар буолар, ол сыһа.

7.Кылыы

Кылыы - сүүрэн кэлэн аҥар атабынан уон төгүл ойон баран, уон бириһигэр икки атаһа тэннэ түһүллэр. Маннайгы сүүрүү 20-30 м уһун буолуон сөп. Тирэнэр атах уллунабар бүтүннүүтүгэр үктэниллэр, босхо атах тобуга токуйан, биэтэннээн - такынаан, ойору күүһүрдэр.

Хайдах эрэ табыйар курдук буолан баран, чэпчэкидик дэгийэн тирэниллэр. Илиини атаһа сөп түбэһиннэрэн кэнниттэн инники диэки дайбаныллар. Үчүгэйдик, сатаан кылыарга туох ханнык иннинэ атах, илии былчыҥа хамсыыра, салгыҥна көтүү, тыыныы - барыта сөпкө дьүөрэлэхэрэ наада. Саҥа сабалаан эрэр кылыһыт маннай наһаа түһүнэн, сүһүөбэ уйбат буолааччы эбэтэр сүүрэн эрэр курдук намыһахтык баран бүдүрүйэн хаалар. Наһаа үөһэ күөрэйэн кылыйар эмиэ соччото суох.

8.Маамыкта бырабыы

Урук хоту сир уонна Саха сирин собуруулуу - илин өттүн аҕыйах ахсааннаах норуоттарыгар кизнник тарҕаммыт көрүн. 15 м ыраахха 1,5 үрдүк остуолбаҕа таба муостаах макет саайылар. 050 биир сиргэ туран эрэн эбэтэр сүүрэн кэлэн быаны иилэ быраҕыахтаах. Кыттааччы үстэ холоноор кыахтаах. Өскөтүн маамыкта көстөрө уустук буоллаҕына суон собус капрон быаны туһаныахха сөп. Быа биир төбөтө уктааланар, иккис төбөтө ону нөнгүө таһаарылар.

Маамыктаны иилистибэт гына төгүрүччү тутан түүрүллэр. Бырахтаах тас дьобус иитэ барыта субуруйан, маамыкта сыалга иилистэ түһүөхтээх.

Маамыктаны элбэхтик эрчиллэн таба быраҕар буолуохха сөп. Саха оҕотун мээчигинэн, маһынан таба быраҕарга кыра эрдэбиттэн үөрэтиэххэ наада. Кэнники төбөтүгэр кыра дьаакырдаах быаны онно - манна быраҕа оонньоохтаах. Ол курдук сыһыа-баайа маамыктаны сатаан тутта үөрэнэр. Маамыктаны таба быраҕыыга конкурс, күрэхтэһии тэрийэн ыттар сөптөөх.

9.Мас тардыһыы

Сахаларга ким күүстээбин билэргэ ханна да буоллун: дьыэ иһигэр, таһырдыа, муостаҕа, хонууга, хаарга - мас тардыһаллара. Сороҕор быа эмиэ тардыһар буолаллара. Дьигиннэтэн тардыы, биэрбитэ буолан иһэн эмискэ төлө тардыы, маһы эрийии, туора төнкөйүү уо.д.а. араас албас баара.

Кырдыаҕастар этэллэринэн, түөр уонна чугаһыыр албас баара эбитэ үһү. Мас тардыһыыта кэнники спорт көрүнэ буолбутугар, соччо сөбө суох быраабыланы олохтооннор, бу киирсии көрөргө интириэһэ сүтэн хаалбыта.

Билигин сорох албас көнүллэнэн, тирэнэр маска атаҕы араастык сыҕарыннаттар буоланнар, мас тардыһыы наһаа кэрэхсэнэр күрэхтэһии буолла. Мас тардыһааччы урут кылгас, босхо хаптаһынна тирэнэн олорон, утарылаһааччытын сороҕор өрө тэбэн кэбиһэр этэ. Аныгы быраабыланы атаах хамсыыра көнүллэнэн, былчыны сөптөөх кэмгэ сатаан күүрдэр, булугас, түргэн өйдөөх, олус сэргэх киһи кыайар буолан эрэр. Ардыгар алҕас хотторуу эмиэ баар. Ол аата бу спортка сөптөөх бэлэмнэнии наада. Тура күүһү быһаарсарга, кэпсэтии быһыытынан билигин да араас албаһы туттубакка тардыһыы эмиэ көнүллэниэх тустаах.

Тардыһыы ытыллар сирэ 4 м уһун, 2 м кэтит көнө муоста буолар. ортотугар 2 м уһуннаах, 20-25 см кэтиттээх, 3-4 см халын тирэх мас туруорулар. Тардыһар мас төгүрүк, суона 2,3-3,5 см, уһуна 50 см кээмэйдээх тиит эбэтэр хатын буолар. Сэрэбиэй кэнниттэн маһы ис эбэтэр тас өттүнэн ылылар. Төлөрүппэт гына анар илиини үөһээттэн, анар илиини алларааттан тутулар. Судьуйа хамаандатынан утарылаһааччылар бэйэ бэйэлэрин тардан ыла сатыылар. Маһы төлө ыһпыт киһи хотторор.

Мас тардыһыы спорт биир ыарахан көрүнэ буолар. Икки тэн киһи өр баҕайы ыгыстан олооро сүрэх үлэтигэр, хаан эргиригэр, сис ингиригэр улахан буорулаах. Холобур, ыараханы көтөбүүгэ 20-30 сөкүүндэттэн уһуннук ыгыстар олох сатаммат дин дакаастаммыта ыраатта. Ол

ийн мас тардыны кыргызтарга, дьахталларга спорт көрүнүнэн киирбэт. Саастаах эр дьону да мас тардыһыннарар табыллыбат. Эдэр да дьон тон иниирдэринэн тардыһаллара сыһа. Эти - хааны үчүгэйдик ититэн, ордук сиһи имитэн баран киирсиллэр.

Мас тардыһыга эрчиллини ньымата диэн былыр да, аны да суох. Ол гынан баран сиһэ, атаҕа күүстээх, илиитин табаҕайа, тарбаҕа сайдыбыт киһи тардыһык буолара чахчы.

Ыарахан атлетикаҕа ити былчыны сайыннарар сөптөөх ньыма үөскээбитэ ыраатта. Холобур, табаҕайы, тарбах былчынын эрчийэргэ икки бууттаах гиирэни ыйаан баран эрийэн таһаара оонньуур тренажеры киһи бэйэтэ ханна баҕарар оностуон сөп.

Атах күүһүн сайыннарарга нэдиэлэҕэ иккитэ мунгутаан көтөҕөр ыйааһынныттан 80-90% штангаҕа ууран баран, биэс-алта төгүл төхтөрүйэн, иккилитэ - үстүүтэ хатылаан, санныга сүгэ сылдьан диринник олоро олоро турар сөп. Бу эрчиллини 3-4 ый онордоххо, атах биллэ сэниэлэнэр.

Сис күүһүн сайыннарарга ыарахан ыйааһыннаах штанганы атаһынан, сиһинэн өрө тардылааһын эбэтэр санныга ууран баран төнкөйө-төнкөйө төттөрү кэдэрийи көмөлөһөр. Эмиэ хас да ыйы быһа нэдиэлэҕэ иккилитэ дьарыктаныахха наада. Хатылааһын, төхтүрүйүү ахсаана эмиэ били үөһээ этиллибитин курдук.

Аны былчыны күүрдэн, олорон эбэтэр туран эрэн ыарахан, хамсаабат эттиги тарда сатааһын(изометрическэй үлэ) улахан көдүүстээх. Оскуола оҕото туран эрэн тардыһа, сосуһа оонньууртан, хомуур канат тардыһыттан, хааһах хосторууттан саҕалаан үөрэниэхтээх. Үрдүкү кылааска күрэхтэһии, конкурс тэрийэн ыытыахха син. Иккилии буолан тардыһар бэрт көхтөөх буолааччы. Тардыһы техникатын, практикатын субу баар диэн киһи кыайан чопчу этэн үөрэспэт. Элбэх киирсии, күрэхтэһии түмүгэр халбархай, былчынынан, атаһынан сатаан оонньуур буола үөрэниллэр. Хас биирдии утарылаһааччы туспалааһын учуоттаан тутгар албас наада. Дьэ ол эрээри мас тардыһы сүрүн техниката - атаҕы эрдэ көннөрбөккө, сис күүһүн ыһыктыбакка тэбинии, сөпкө тыныны, эмискэ түллэр түргэн күүһү туттуу, утарылаһааччы албаһын таба туһаны.

Мас тардыһытыгар бобуулаах албастар

1. Мас тардыһытыгар бобуулар:

- а) өттүгэстии охтуу
- б) тэбилик хаптаһынтан атаҕы араарыы
- в) тардыһар маһы туппут сиргиттэн илиини сыҕарытыы
- г) эмискэ эмискэ дьигиннэтэн тардыы
- д) тардыһар маһы иннэри тутан, тэбилик хаптаһынна эбэтэр сиргэ тирээн тардыы
- е) тардыһар маһы эмискэ ыһыктан кэбинии
- ж) хамаанда бэриллиэн иннинэ тардыы

з) тардыһыы кэмигэр кэпсэтии, судьуйаны кытта мөккүһүү уо.д.а.

2. Бобуулаах албастары тутуннахха, быраабыланы кэстэххэ кыттааччыга сэрэтии бэриллэр.

Иккис сэрэтии кэнниттэн күрэхтэһииттэн уһулар.

10.Хабылык

Хабылык маһа 16 см уһун, 9 см кэтит, 4мм халын буолар. Ахсаана 30 устуука. 2 мунуутэ оонньоонор. Оонньооччу хабылыгы ытыһыгар ууран баран өрө бырабаат, илиитин көхсүгэр түһэрэн ылар. Өссө биирдэ бырабаат, чопчу биир хабылыгы харбаан ылыахтаах. Бутэһик биэс хабылык хааллабына барытын хабан ылан баран биيري ылар, эбэтэр эмиэ биيري эрэ хабан ылыахтаах. Бутэһик ус хабылык хааллабына эмиэ уһуөннэрин хабан ылан баран биيري ылар, эбэтэр биيري эрэ ылар. Бутэһик хабылыгы ытыһыгар ууран баран өрө бырабаат, ылгын чыкыйа уонна аата суох тарбахтар ыккардыларыгар кыбытан ылыахтаах. Икки мунуутэ бутуөр диэри оонньоонор, элбэҕи ылбыт бастыыр. Киһи илиитэ, тарбаҕа имигэс, чуолкай хамсаныылаах буола сайдар.

Туьаныллыбыт литература

- 1.Саха народнай ырыалара Н.В Емельянов П.Е Ефремова чпсть2 Якутск . Кн. Издательство 1977 г.
- 2.Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. М., 1974 г.
- 3.Якутский фольклор // «Историческая энциклопедия Сибири» (2009)
4. Якутский фольклор автор: Попов А. Издательство: Советский писатель
Жанр: Фольклор.Год издания: 1936
- 5.Саха фольклора: хомуурунньук издание 2-ое. Место изданияНовосибирск Издательство Наука
Год издания 1996
- 6.Саха остуоруйалара = Якутские сказки Издание 2-е Место издания Дьокуускай Издательство Бичик.Год издания1994
- 8.Федоров А.С. Өбүгэлэрбит оонньуулар. – Дьокуускай, 1992.
- 9.Шамаев Н.К. Эдэр ыччаты эт - хаан сайдытыгар сахалыы ньымаларынан иитии. – Дьокуускай, 1994.

Рецензия

На методическую разработку воспитателя Николаевой А.В

Тема «Оскуола иннинээ5и саастаах оболорго саха фольклорун уорэтии»

Одной из важнейших задач развитие личности ребенка дошкольного возраста, является освоение духовного богатства народа, его культурно – исторического опыта, создаваемого веками громадным количеством предшествующих поколений.

Одним из действенных средств воспитания и полноценного развития является устное народное творчество. Фольклор- народная мудрость, поэзия и культуранарода. Под влиянием разнообразных жанров устного народного творчества происходит нравственно- эстетическое развитие ребенка, понятия о нормах поведения в семье, обществе, закладываются основы для развития у дошкольника патриотических чувств, возможность формирования творческих умений в процессе освоения речевых образов произведений фольклора.

Представленное методическое пособие предназначено для детей с 5 – 7 лет.

В пособии имеются якутские народные песни, осуохай, скороговорки, тойук, алгыс, якутские пословицы, загадки, советы, поучительные сказки, якутские национальные игры.

Данная методическая разработка может быть рекомендована к использованию педагогами дошкольных образовательных учреждений и родителями в индивидуальной работе с детьми, а так же можно использовать, как основу для конкурсов.

Директор МБДОУ «ЦРР- детский сад «Кэскил»

село Хоро Верхневиллойского

Улуса (района)

Евдокимова С.Н